

Signatuurleer - het uiterlijk van de plant als duiding voor zijn geneeskracht?

SOPHIEKE NIJHUIS-BOUMA EN TEDJE VAN ASSELDONK | Wereldwijd speelt bij gebedsgenezingen en andere magische praktijken vanouds de zogenaamde 'sympatieleer' (leer der overeenkomsten) een grote rol. Hierbij worden voorwerpen met een vorm die doet denken aan het zieke orgaan gebruikt in een genezingsritueel. Vaak zijn deze voorwerpen delen van planten, die ook voor inwendig gebruik toegepast kunnen worden. Wordt een kruidengeneesmiddel op deze manier uitgekozen, dan spreekt men meestal van de signatuurleer. Al in de Griekse en Romeinse oudheid werden verbanden beschreven tussen het uiterlijk van bepaalde planten en hun geneeskrachtige werking. Rond de middeleeuwen kreeg de signatuurleer een belangrijke plaats in de toenmalige geneeskunde. In de renaissance gaven de nieuwe leerstellingen van Paracelsus aanleiding tot een opleving en pogingen tot onderbouwing hiervan. Hierbij werden onder meer astrologische duidingen en de empirisch gebleken werkzaamheid van planten betrokken. In onderstaand artikel wordt nader op de signatuurleer ingegaan en worden enkele planten als voorbeeld besproken, alsmede de problematiek rond de (on)mogelijke toepassingen van deze signatuurleer.

AFBEELDING 1 | Oogplanten (naar Godefri, kruidwis)

DEFINITIE

Het woord 'signatuur' is afgeleid van *signum* - het Latijnse woord voor herkenningsteken - en *natura*. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om uitwendige kenmerken van de plant zoals de blad- of bloemvorm, de tekening van het blad of de bloem, de bloemkleur, bloemstand en vorm van de wortels en vrucht of het zaad [1,2]. Het nut van een plant kan volgens deze leer echter ook aangeduid worden door de kleur van het plantensap of door parallellen die vermoed worden tussen enerzijds de symboliek die in de astrologie aan bepaalde planten wordt toegekend, en anderzijds het uiterlijk en werkzaamheid van planten [3,4,5].

De populaire omschrijving van de signatuurleer is dat een plant een geneeskrachtige werking heeft die aan de uiterlijke kenmerken zoals kleur en vorm van die plant af te lezen is. In de signatuurleer vertoont een geneesplant kenmerken die overeenkomen met de te genezen aandoeningen of betrokken organen. In oude kruidenboeken, zowel uit de oudheid als uit middeleeuwen en renaissance, worden diverse voorbeelden hiervan vermeld. De meeste klassieke auteurs waarschuwden echter tevens voor gevolgtrekkingen uit dergelijke observaties wanneer deze niet goed gecontroleerd zijn [6]. Volgens etnobotanicus Bennett dient de vermelding van dit soort verbanden tussen uiterlijk en (innerlijke) werking van planten eigenlijk alleen als een ezelsbruggetje gezien te worden om zo de eventuele activiteiten van zo'n plant beter te kunnen onthouden [3].

ONTWIKKELING VAN DE SIGNATUURLEER IN EUROPA

Dioscorides beschrijft in zijn bekende werk *De Materia Medica* (1^e eeuw na Christus) dat de wortel van *Aconitum* (monnikskap) op een schorpioen lijkt. Verderop in het boek geeft hij aan dat hiermee schorpioenenbeten kunnen worden behandeld [4,5]. Plinius de Oudere (circa 70 n.Chr.) schrijft over *Lithospermum* (parelzaad) dat de zaden zo mooi zijn als de beste edelstenen, en dat men »

AFBEELDING 2 | Parelzaad (*Lithospermum officinale*). Foto wiki cc H. Zell

in deze plant onmiddellijk een middel tegen nierstenen herkent [6]. Galenus (130-200 n.Chr.) heeft de schat aan empirische kruidenkennis uit zijn tijd gerelateerd aan de vier-elementenleer van Aristoteles en de humoraalpathologie van Hippocrates. Deze door hem gepostuleerde theoretische en holistische onderbouwing van de fytotherapie hield eeuwenlang stand [2].

De Zwitserse arts en alchemist Paracelsus (1493-1541) wordt door velen genoemd als een van de grondleggers van de signatuurleer. Hij ontwikkelde een andere visie op het beschrijven van natuurverschijnselen, die de vier-elementenleer zou moeten aanvullen. Voor geneeskrachtige substanties zoals metalen, mineralen en kruiden schiep dit een heel nieuw denkkader. Het medicinale gebruik van stoffen stond volgens hem in relatie tot planeten en allerlei processen in de kosmos. Hierbij zouden ook kleur en uiterlijk aanwijzingen geven voor de mogelijke toepasbaarheid [6].

AFBEELDING 3 | Walnoot (*Juglans regia*). Foto H. Albers, IEZ

Omdat de vorm van de walnoot lijkt op die van hersenen zou de noot goed zijn tegen hersenkwalen

In de jaren na de dood van Paracelsus is door Giambattista Della Porta (1538-1615), Oswaldus Crollius (circa 1560-1609) en Jakob Böhme (1575-1624), aanhangers van Paracelsus' vernieuwende leer, geprobeerd om de signatuurleer voor planten en dieren uitgebreid te documenteren en van een filosofische achtergrond te voorzien. Met name bij Böhme ging het hierbij om het religieuze besef dat God bepaalde tekenen aan planten (en dieren) zou hebben meegegeven om de mens te laten zien waarvoor Hij ze had bedoeld [2].

Nicholas Culpeper (1616-1654), de populaire Engelse kruidkundige, stelde dat de werking van veel geneesplanten in de oudheid ontdekt is door hun uiterlijke verschijningsvorm. Zelf beschreef hij alle geneesplanten vanuit de astrologie. De planten werden aan planeten gekoppeld en hun empirische werking werd door sympathie of antipathie (of soms beiden bij één plant) verklaard.

Al deze zaken bleven niet onbediscussieerd. Rembert Dodoens (1517-1585) verklaarde bijvoorbeeld in 1583 dat de signatuurleer door geen enkele klassieke autoriteit serieus werd genomen en

dat ze als leer totaal was. Ook de grondlegger van de homeopathie, Samuel Hahnemann (1755-1843), was een verklaard tegenstander van de signatuurleer [3,7].

Tot aan het begin van de negentiende eeuw was de invloed van de signatuurleer in de officinale kruidengeneeskunde nog steeds aanwezig [7]. In onder andere de volksgeneeskunde en in de antroposofische geneeskunde speelt deze manier van denken nog steeds een rol. Doordat men aanneemt dat de uiterlijke kenmerken van planten in feite bepaalde geneeskrachtige eigenschappen van deze planten aangeven, zijn de toepassingen van deze planten makkelijk te onthouden [1,3]. Antroposofisch georiënteerde botanici, met Wilhelm Pelikan als bekendste voorbeeld, zoeken met behulp van fenomenologie naar archetypische vormen van planten(families) en proberen dit te relateren aan de productie van werkzame inhoudsstoffen [6].

LONGKRUID

De gevlekte bladeren van longkruid (*Pulmonaria officinalis* L.) worden vaak als voorbeeld gebruikt voor een toelichting op de signatuurleer. De geslachtsnaam *Pulmonaria* is afgeleid van het Latijnse woord 'pulmo' dat long betekent. De Nederlandse naam geeft ook aan dat het een kruid is dat gebruikt zou kunnen worden bij longproblemen. De karakteristieke vlekjes op de bladeren zouden verwijzen naar de aantasting van de longen als gevolg van tbc of een andere longaandoening. Ook de kleuromslag van de bloem na de bevruchting (van rood naar blauw als gevolg van een pH-omslag) wordt door sommigen als een teken opgevat. Longkruid wordt nog steeds toegepast in een aantal fytotherapeutische preparaten en werkt verzachtend, slijmoplossend en hoestremmend, onder meer omdat het slijmstoffen bevat [8].

ANDERE VOORBEELDEN

De Engelse botanist William Cole (1626-1662) noemt in het kader van de signatuurleer de walnoot (*Juglans regia* L.). Omdat de vorm van de walnoot lijkt op die van de kleine hersenen met een linker- en rechterhersenhalft, zijn deze noten volgens hem heel goed tegen kwalen van de hersenen [5]. Cole, die de astrologische benadering van Culpeper fel verwierp, zocht en vond nog vele andere signatuurvoorbeelden, maar vond eigenlijk veel meer geneesplanten zonder signatuur. Uiteindelijk kwam hij tot de conclusie dat die laatste waren bedoeld om de mens op een dwaalspoor te »

AFBEELDING 4 | Longkruid (*Pulmonaria officinalis*). Foto Wiki cc, Hectonichus

brengen [7]. Bij stijve ogentroost (*Euphrasia stricta* D. Wolff) berust de overeenkomst tussen plant en kwaal op de tekening van de bloembladen. De rode strepen in de witte bloem zouden doen denken aan bloeddoorlopen ogen. De plant werd dan ook toegepast bij oogklachten zoals pijnlijke en ontstoken ogen [5]. Dioscorides (1^e eeuw n.Chr.) kende het gebruik van ogentroost bij oogziekten reeds en ook Hildegard von Bingen (1098-1179) noemde dit kruid als oogheelmiddel. Als volksmiddel is het al eeuwenlang in gebruik. De resultaten uit de volksgeneeskunde wekten de interesse van artsen en deze plant wordt nog steeds gebruikt vanwege de pijnstillende en ontstekingsremmende werking bij geïrriteerde en tranende ogen [1,8].

Stinkende gouwe (*Chelidonium majus* L.) en sint-janskruid (*Hypericum perforatum* L.) zijn voorbeelden van planten met inwendige kenmerken die gerelateerd worden aan de signatuurleer. Bij beide gaat het hier om de kleur van het plantensap. Dat van stinkende gouwe is donkergeel en daarom zou dit kruid een goed middel zijn bij een gelige gelaatskleur als gevolg van het slecht functioneren van de galblaas of de lever. Stinkende gouwe blijkt inderdaad de galafscheiding te bevorderen [8].

Volgens critici berusten kloppende gevallen van signatuurleer op louter toeval

De olie in de bloemen van sint-janskruid is rood en werd ook wel Johannesbloed genoemd. Deze zou nuttig zijn bij bloedingen en bloedziekten, een antiseptische werking hebben en de wondgenezing bevorderen. De gaatjes in de bladeren lijken op huidporiën en ook daardoor zou het kruid helpen bij beschadigingen van de huid. Reeds in de oudheid werd het kruid gebruikt bij de behandeling van brandwonden en andere wonden van de huid, wat in de volksgeneeskunde en fytotherapie nog steeds het geval is [5,8].

PROBLEMATIEK

Wij hebben geen voorbeelden kunnen vinden van een kritische beschouwing of een goede toetsing van de signatuurleer door haar aanhangers. Deze leer voldoet dus niet aan de huidige maatstaven voor een wetenschappelijke theorie en heeft daarmee nu de kwalificatie van een pseudo-wetenschap gekregen, waarbij het vooral om bijgeloof gaat. De gevallen waarin deze theorie lijkt te kloppen, berusten volgens critici dan ook op louter toeval [5]. Zo zitten de gunstige vetzuren die in walnoten aanwezig zijn zeker ook in andere noten die niet de vorm van hersenen hebben. En ondanks het feit dat er vrijwel overal ter wereld in de volksgeneeskunde voorbeelden van de signatuurleer aan te wijzen zijn [3,4,5], is er nog nooit gebleken dat deze leer op zichzelf enige nuttige ontdekkingen heeft voortgebracht [3,7].

Op zoek naar een meer spirituele verbinding met planten, naast de wetenschappelijke kennis, zijn er in de huidige tijd sommige fytotherapeuten die de signatuurleer opnieuw promoten. Zo bevelen Matthew Wood en Julia Graves deze leer aan als een manier om 'holistisch en intuïtief te werken' [9]. Zolang zij zich enkel bezighouden met kruiden die empirisch veilig gebleken zijn, blijft de schade beperkt tot aantasting van de geloofwaardigheid van de

fytotherapie als rationele behandelwijze. Het is echter evident dat experimenteren met de signatuurleer tot gevaarlijke situaties kan leiden. Zo is het inwendig gebruik van *Aristolochia*-soorten bij bevellingen vroeger onderbouwd met een verwijzing naar de uterusvorm van de bloemen van deze plant. Inmiddels is bekend dat dit absoluut af te raden is, omdat deze planten al in relatief lage doses zeer toxisch zijn.

De signatuurleer moet dus gezien worden als een wellicht vanuit historisch perspectief gezien interessante, maar inmiddels allang achterhaalde theorie die ontstaan is in een periode waarin niet-wetenschappelijke aspecten als magie, mythologie, astrologie en religie een zeer belangrijke rol speelden.

Ir. A. S. (Sophieke) Nijhuis-Bouma studeerde tuinbouwplantenteelt en plantenveredeling aan de toenmalige Landbouwhogeschool in Wageningen. Ze publiceerde van 1982 tot 1989 in diverse vakbladen over de veredeling van houtige siergewassen. Van 1999-2015 was ze lid van de Kruidentuincommissie van het Nederlands Openluchtmuseum; vanaf 2009 tevens secretaris.

Drs. A.G.M. (Tedje) van Asseldonk is biohistoricus (Radboud Universiteit, 1989) en werkt als fytotherapie-consulent en onderzoeker op het Instituut voor Etnobotanie en Zoöfarmacognosie in Beek.

Beiden zijn lid van de redactie van dit tijdschrift. Reacties naar: redactie@fyto.nl.

REFERENTIES | [1] Van Dijk P. Volksgeneeskunst in Nederland en Vlaanderen, Ankh-Hermes Deventer, 1981. [2] Elling A, Van Asseldonk T. Leerboek Traditionele Europese Natuurgeneeskunde, Uitgever: Instituut voor Traditionele Europese Natuurgeneeskunde, 2006. [3] Bennett BC. Doctrine of Signatures: An explanation of medicinal plant discovery or dissemination of knowledge? *Economic Botany* 2007;61(3):246-255. [4] Lev E. The Doctrine of Signatures in the medieval and Ottoman Levant. *Vesalius* 2002;8(1):13-22. [5] Patil DA. The Doctrine of Signatures: A warfare between myth and reality. *Life Sciences Leaflets* 2015;59(1):32-50. [6] Van Asseldonk T. The Doctrine of Signatures (DOS) in history and in modern herbalism. Conference papers for the AHVMA and VHBA meeting; Kansas City MO, august 2013. [7] Arbor A. Herbs - Their origin and evolution. A chapter in the history of botany 1470-1670. Cambridge, 1912(1)/1990(3). [8] Van Os FHL. Gids voor geneeskrachtige planten. *Reader's Digest* Amsterdam, 1980. [9] Graves J. The language of plants - A guide to the Doctrine of Signatures. Steinerbooks, Great Barrington MA, 2012.

AFBEELDING 5 | Scorpioenkruiden. Della Porta, *Phytognomonica*, 1591